

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ-ВИХОВАНЦІВ ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

В статті висвітлено результати емпіричного дослідження особливостей ціннісно-сміслової сфери підлітків, вихованців закладів інтернатного типу. Наведені статистично значущі відмінності у цінностях дітей-сиріт та підлітків, що виховуються у повних сім'ях.

Ключові слова: підлітки, діти-сироти, ціннісні орієнтації, чинники, сім'я, потреби підлітків.

Постановка проблеми. Ціннісні орієнтації – найважливіший компонент свідомості, що істотно впливає на сприйняття навколишнього середовища, відношення до суспільства, соціальних груп, уявлення молоді про себе. Як елемент структури особистості, вони відображають її внутрішню готовність до дій по задоволенню потреб, є її соціальною властивістю та регулятором поведінки.

Розвинені ціннісні орієнтації – ознака зрілості особистості, показник міри її соціальності. Стійка і несуперечлива структура ціннісних орієнтацій зумовлює розвиток таких якостей особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, активність життєвої позиції. Суперечливість породжує непослідовність у поведінці. Нерозвиненість ціннісних орієнтацій є ознакою інфантилізму, що стає особливо помітним у підлітковому віці. Саме в цей період відбувається бурхлива перебудова самосвідомості особистості, її цінностей та інтересів. Підлітки опановують нові системи відносин, внаслідок чого зазнає змін їх смислова сфера. Спостерігається прагнення більш глибоко зрозуміти себе, розібратися у своїх почуттях, настроях, думках, відносинах.

Набір цінностей, що засвоюють підлітки у процесі соціалізації, їм "трансляє" суспільство. Від того, які цінності будуть сформовані у них сьогодні і наскільки вони будуть готові до нового типу соціальних відносин, залежить шлях і перспективи розвитку нашої держави. Несформованість позитивних ціннісних орієнтацій може стати завадою на шляху інтеграції дитини у доросле життя.

Питання формування ціннісних орієнтацій, особливостей ціннісно-сміслової сфери підлітків розглядаються в роботах Н. А. Кирилової, С. Киприянної, З. К. Селіванова. Специфіка формування ціннісних орієнтацій підлітків у родині та соціумі досліджувалася С. Гаврилюк, І. Б. Дермановою. Проте, питання формування ціннісно-сміслової сфери дітей-сиріт ще недостатньо досліджені і потребують подальшої теоретичної та емпіричної розробки. Тим більше, що в сучасних умовах спостерігається гостра криза у формуванні ціннісно-сміслової сфери підлітків. Насамперед це виявляється у відсутності більшості з них базових цінностей – сенсу життя, духовності, толерантності, патріотизму і т. н. З погляду на зазначені проблеми і необхідність їх розв'язання була сформульована тема дослідження.

Метою статті є аналіз основних результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків – вихованців школи інтернатного типу.

Методика та процедура дослідження. Емпіричне дослідження проводилося у січні-березні 2014 року. В ньому взяли участь учні 9-11 класів школи-інтернату ім. Ю. М. Коцюбинського та учні 10 класу школи № 28 м. Чернігова. Обсяг вибірки складає 60 підлітків: з них 20 дітей – сироти, які навчаються в школі-інтернаті, 20 дітей, які мають одного із батьків і теж навчаються в школі-інтернаті та 20 дітей, які мають обох батьків і навчаються у ЗОШ (сформували контрольну групу).

Для дослідження використовувались наступні методики: авторська анкета ("Уявлення підлітків про майбутнє"), "Індивідуально-типологічний опитувальник" Л. М. Собчик, "Ціннісний опитувальник" С. Шварца, тест "Смисло-життєві орієнтації", адаптований Д. А. Леонтьєвим.

Для опрацювання результатів були використані стандартні математико-статистичні процедури за допомогою комп'ютерного пакету SPSS for Windows 11.0.

Результати та їх аналіз. За допомогою авторської анкети ми дослідили уявлення підлітків про майбутнє та отримали наступні результати (табл. 1).

Для всіх опитуваних найбільш цінними у житті виявилися: міцне здоров'я, сім'я й наявність успішної кар'єри. Проте виявлено й відмінності у розподілі цінностей у різних досліджуваних групах. Так, підлітки-сироти прагнуть мати свободу вибору, досягати успіхів у спорті й розвиватися творчо у своїй улюбленій справі. Підлітки – вихованці школи-інтернату, які мають одного із батьків, цінують не лише своє здоров'я, а й здоров'я рідних і близьких; підлітки з повних сімей прагнуть отримати гарну освіту й бути успішними у житті, бажають миру в усьому світі. Підлітки з повних сімей здатні окреслити життєву мету, у той час, як у більшості підлітків – вихованців школи-інтернату, життєва мета відсутня.

Авторська анкета "Уявлення підлітків про майбутнє"

Статус групи	Вихованці школи інтернатного типу		Учні звичайної школи
	Сироти	Діти з неповної сім'ї	Підлітки з повної сім'ї
Питання анкети			
Питання №1.			
<i>Уявіть собі, що ви знайшли чарівну лампу і Джин може виконати лише одне ваше бажання. Але те, що ви бажаєте отримати повинно мати найбільшу цінність у вашому житті. Що ви оберете?</i>			
<i>багато грошей</i>			5%
<i>міцне здоров'я</i>	35%	25%	45%
<i>сім'ю</i>	45%	15%	10%
<i>успішну кар'єру</i>	10%	25%	30%
<i>мир у всьому світі</i>	15%	10%	20%
<i>справжніх друзів</i>	15%	5%	10%
<i>свободу вибору</i>	20%		5%
<i>розуміння інших</i>		5%	
<i>здоров'я близьких</i>	5%	20%	
Питання №2.			
<i>Чи є у Вас мета, до якої Ви йдете по життю?</i>			
<i>так</i>	80%	75%	100%
<i>ні</i>	20%	25%	
Питання №3.			
<i>Якщо Ви відповіли "Так", то напишіть, будь-ласка, мету Вашого життя (заради чого Ви живете)?</i>			
<i>отримати освіту</i>	10%	10%	25%
<i>успішну кар'єра</i>	20%	25%	20%
<i>результати в спорті</i>	25%	10%	
<i>сім'я</i>	25%	35%	30%
<i>заради себе</i>	10%		
<i>заради близьких</i>	15%	5%	10%
<i>заради майбутнього</i>	5%	15%	10%
<i>довести собі, що можу</i>	5%	5%	
<i>не осоромити близьких</i>		10%	
<i>саморозвиток</i>			5%
<i>бути успішним(ною)</i>			20%
<i>мати більше вірних друзів</i>	10%		5%
<i>допомагати іншим</i>			5%
<i>хоббі</i>	20%		5%
<i>заради мрії</i>	10%		5%
<i>бути щасливою(вим)</i>	15%		5%
Питання №4.			
<i>Яким Ви себе бачите через 10 років?</i>			
<i>успішним(ною)</i>	5%	30%	55%
<i>маю кар'єру</i>	15%	20%	30%
<i>самостійним</i>	15%	5%	
<i>маю вищу освіту</i>	15%	10%	5%
<i>досягнув(ла) високих досягнень у спорті</i>	30%	5%	5%
<i>маю сім'ю</i>	25%	15%	15%
<i>цілеспрямований(на)</i>			5%
<i>здоровий(ва)</i>	10%		5%
<i>незалежний(на)</i>	20%		5%
<i>щасливий(ва)</i>	5%		10%
<i>матеріально забезпечений(на)</i>			5%
Питання №5.			
<i>Чого Ви досягнули за цей час і яким чином?</i>			
<i>спортивні досягнення</i>	25%	25%	20%
<i>досягнення в школі</i>	15%	20%	25%
<i>освоєння майбутньої професії</i>		5%	5%
<i>маю багато друзів</i>			5%
<i>допомагаю близьким</i>			5%
<i>щаслива(вий)</i>			5%
<i>користуюсь авторитетом</i>			5%
Питання №6.			
<i>Чи задоволені Ви тим, чого досягнули?</i>			
<i>так</i>	60%	55%	85%
<i>ні</i>	40%	45%	15%

На нашу думку, прагнення підлітків-сиріт мати свободу вибору можна пояснити тим, що протягом свого життя їм завжди доводилося діяти так, як кажуть, дотримуватися норм і правил статуту школи інтернатного типу, у якій проживають і навчаються. Такі діти постійно знаходяться в одному й тому ж середовищі, спілкуються з одними й тими ж людьми, можуть обирати друзів лише з тих, хто навчається з ними і в ситуації наявності антипатії до когось не в змозі уникнути спілкування з ним. Саме тому, на нашу думку, підлітки-сироти однією з пріоритетних для себе цінностей обрали свободу вибору.

Прагнення підлітків з повних сімей, до того, щоб був мир у всьому світі, можна пояснити тим, що проведення дослідження збігалось з періодом ЄвроМайдану і серед населення України спостерігалася наявність психологічної напруги, у кожній родині обговорювалася ситуація порушення миру і спокою в країні. На нашу думку, саме ці обставини могли вплинути на систему цінностей підлітків.

Вивчення індивідуально-типологічних особливостей підлітків було здійснено за опитувальником ІТО Л. М. Собчик. На основі аналізу середніх значень було виявлено міру вираженості індивідуально-типологічних особливостей підлітків – вихованців шкіл інтернатного типу та підлітків із ЗОШ.

Було виявлено, що всі підлітки відносяться до груп з нормальною (гармонійні особистості) та помірно вираженістю (акцентуйовані риси) досліджуваних ознак (табл. 2).

Таблиця 2

Міра вираженості індивідуально-типологічних особливостей підлітків

№ з/п	Індивідуально-типологічні особливості	Статус опитуваних підлітків		
		Сироти	Мають одного з батьків	Підлітки з повної сім'ї
1.	Екстраверсія	5,50	5,10	5,75
2.	Спонтанність	4,35	4,45	6,20
3.	Агресивність	4,95	4,75	5,40
4.	Ригідність	4,95	4,75	5,85
5.	Інтроверсія	4,80	4,45	4,40
6.	Сензитивність	4,85	5,15	4,25
7.	Тривожність	4,70	4,75	4,40
8.	Лабільність	4,75	5,20	5,40
			Виховуються у школі інтернатного типу	Навчаються у ЗОШ

Досліджуючи індивідуально-типологічні особливості підлітків, було виявлено, що усі опитувані відкриті, комунікабельні, прагнуть до розширення кола контактів, спрямовані у світ реально існуючих об'єктів і цінностей. Підлітки-сироти наполегливі, спрямовані на активну самореалізацію, надмірно прагнуть відстоювати свої погляди і принципи. Підлітки, які мають одного з батьків, вразливі, схильні до рефлексії, дещо песимістично оцінюють власну перспективу. У них спостерігається виражена мінливість настрою, мотиваційна нестійкість, сентиментальність і прагнення до емоційної залученості. Підлітки, які мають обох батьків, наполегливі й спрямовані на активну самореалізацію, але часто не обдумують свої слова і вчинки. Деякі з них надмірно прагнуть відстоювати свої погляди і принципи, критично ставляться до думок інших; інші – сентиментальні, мотиваційно нестійкі, схильні до мінливості настрою, прагнуть до емоційної залученості.

Однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) дозволив виділити статистично значущі відмінності за такими індивідуально-типологічними особливостями особистості вихованців шкіл інтернатного типу та підлітками зі звичайної школи, як спонтанність ($p \leq 0,01$) та ригідність ($p \leq 0,05$).

Було виявлено, що у дітей з повних сімей показники спонтанності є більш вираженими, порівняно з підлітками, які мають одного із батьків і підлітками-сиротами. Найнижчі показники спонтанності серед досліджуваних груп мають діти-сироти, ймовірно, через те, що за всі свої вчинки і слова їм доводиться відповідати самим і покладатися на допомогу інших вони не звикли.

Показники ригідності також більш виражені у дітей з повних сімей порівняно з тими підлітками, які мають одного з батьків і підлітками-сиротами. Найнижчі показники ригідності серед досліджуваних груп мають вихованці шкіл інтернатного типу, які мають одного з батьків.

Особливості смислотиттєвих орієнтацій підлітків досліджувалися за тестом СЖО Д. А. Леонтьєва. Це дозволило виявити міру вираженості сформованості уявлень про життя в усіх опитуваних (табл. 3).

Виявлено, що всі підлітки відносяться до груп з високою та помірно вираженістю досліджуваних ознак. Високі показники сформованості уявлень про життя спостерігаються за такими ознаками як "мета у житті", "результативність життя", "локус контролю Я" та "загальний показник осмисленості життя" і є характерними для підлітків з повних сімей, які навчаються у ЗОШ. Для таких дітей характерні цілеспрямованість, задоволеність самореалізацією, наявність відчуття того, що прожита частина життя є продуктивною і осмисленою. Підлітки сприймають себе як сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями і уявленнями про його сенс.

Помірні показники сформованості уявлень про життя спостерігаються у вихованців школи інтернатного типу. Такі підлітки в одній ситуації відчувають себе задоволеними власним життям, в іншій ситуації – дещо незадоволеними, розглядають прожитий відрізок життя у міру продуктивним і осмисленим, бачать себе то сильною особистістю, то перестають вірити у власні сили і можливості. Вони

вважають, що те, як буде прожито життя, залежить не лише від них самих, адже контролювати всі життєві ситуації неможливо, а й від обставин, що складаються. Можливо, такі уявлення дітей про життя склалися внаслідок певних життєвих ситуацій, наприклад, вони не мали змоги самостійно обирати де навчатися – у школі інтернатного типу чи у звичайній школі. За них через певні життєві обставини вирішили інші люди (родичі, суд, батьки тощо), не поцікавившись думкою підлітків. Таке пояснення можна застосувати і до того факту, що підлітки, які виховуються у школі інтернатного типу, мають нижчі показники з наявності мети у житті.

Таблиця 3

Міра вираженості сформованості уявлень про життя у підлітків

№ з/п	Смисло-життєві орієнтації	Статус опитуваних підлітків		
		Сироти	Мають одного з батьків	Підлітки з повної сім'ї
1.	Мета у житті	4,15	4,60	6,15
2.	Процес життя	5,25	5,40	5,30
3.	Результативн. життя	5,20	5,05	6,15
4.	Локус контролю – Я	5,10	5,75	6,55
5.	Локус контр.-Життя	5,05	5,25	5,95
6.	Заг. показник осмисленості життя	4,70	5,15	6,10
		Виховуються у школі інтернатного типу		Навчаються у звичайній школі

За допомогою ANOVA були виділені статистично значущі відмінності за такими компонентами сформованості уявлень про життя, як мета у житті ($p \leq 0,01$), локус контролю Я ($p \leq 0,05$), загальний показник осмисленості життя ($p \leq 0,05$). Такі ознаки як "мета у житті", "локус контролю Я", "загальний показник осмисленості життя" найбільш вираженими є у підлітків, які мають обох батьків, у дітей-сиріт вони менш виражені. Таку тенденцію можна пояснити відсутністю родинного виховання, умовами проживання та особливостями соціального середовища, в якому перебувають діти.

Особливості потреб підлітків досліджувалися за допомогою "Ціннісного опитувальника" С. Шварца. Ми прорангували основні потреби за цінністю у житті дитини (табл. 4).

Таблиця 4

Міра вираженості основних потреб підлітків

№ з/п	Статус опитуваних підлітків		
	Сироти	Мають одного з батьків	Підлітки з повної сім'ї
1	Насолода (4,45)	Безпека (4,90)	Безпека (4,85)
2	Безпека (4,30)	Зрілість (4,85)	Насолода (4,65)
3	Самовизначення (4,12)	Стимуляція (4,80)	Самовизначення (4,55)
4	Зрілість (4,05)	Насолода (4,70)	Стимуляція (4,35)
5	Стимуляція (3,90)	Самовизначення (4,70)	Зрілість (4,25)
6	Соціальність (3,80)	Досягнення (4,50)	Досягнення (4,20)
7	Досягнення (3,55)	Підтрим. традиц. (4,35)	Соціальність (4,15)
8	Соціальна влада(3,45)	Конформізм (4,30)	Соціальна влада(4,00)
9	Конформізм (3,45)	Соціальність (4,20)	Підтрим. традиц. (3,95)
10	Підтрим.трад. (3,30)	Духовність (3,65)	Конформізм (3,80)
11	Соц. культура (3,30)	Соц. влада (3,55)	Соц. культура (3,75)
12	Духовність (3,30)	Соц. культура (3,50)	Духовність (3,65)
		Виховуються у школі інтернатного типу	Навчаються у звичайній школі

Було виявлено, що всі опитувані прагнуть насолоджуватися життям або отримувати чуттєве задоволення. Вони цінують безпеку для інших і себе, стабільність у суспільстві, стосунках, спрямовану на розвиток гармонії у взаєминах. Підлітки прагнуть до самовизначення, самостійності мислення і прояву творчої та дослідницької активності. Менш важливими для всіх опитуваних підлітків виявилися прагнення до розуміння, терпимості, захисту благополуччя всіх людей і природи, набуття внутрішньої рівноваги і гармонії з собою і навколишнім світом. Отже, підлітки більшу увагу надають матеріальним цінностям, а не духовним. Крім того, є цінності, які найменше хвилюють опитуваних підлітків з тієї чи іншої групи. Так, у підлітків-сиріт це – відповідальність за культурні та релігійні звичаї та ідеї, повага до них; для підлітків, які мають одного із батьків, – це отримання високого соціального статусу, домінування над людьми і ресурсами; для підлітків з повних сімей – конформність особистості й спонукання до дій, які можуть заподіяти шкоду іншим або не відповідають соціальним очікуванням.

За допомогою ANOVA були виділені статистично значущі відмінності за такими основними потребами, як досягнення ($p \leq 0,05$), стимуляція ($p \leq 0,01$), конформізм ($p \leq 0,05$), зрілість ($p \leq 0,05$) та підтримка традицій ($p \leq 0,01$). Отримані результати виявили наступну тенденцію: найбільш значущими вказані цінності є для підлітків – вихованців школи інтернатного типу, які мають одного з батьків, менш значущими – для підлітків з повних сімей, що навчаються у звичайній школі. Ще менш значущими дані цінності є для підлітків-сиріт.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження дало можливість з'ясувати особливості ціннісно-смыслової сфери підлітків – вихованців школи інтернатного типу. Для всіх опитуваних найбільш значущими цінностями виявилися міцне здоров'я, сім'я, успішна кар'єра. Діти прагнуть до самовизначення, самостійності мислення, прояву творчої та дослідницької активності, прагнуть насолоджуватися життям. Вони цінують безпеку та стабільність в суспільстві, стосунках між людьми. Менш важливими для всіх підлітків виявилися духовні цінності – прагнення до розуміння, терпимості, захисту благополуччя всіх людей та навколишньої природи.

Стосовно підлітків – вихованців школи інтернатного типу, то для них, зокрема, більш цінними виявилися свобода вибору, можливість творчого розвитку в улюбленій справі, досягнення успіхів у спорті та надмірне прагнення відстоювати свої погляди і принципи. Отримані результати свідчать про те, що серед багатьох чинників формування ціннісно-смыслової сфери підлітків першочергове місце посідає сім'я, наявність батьків або хоча б одного з них, заклад, в якому навчається дитина, та найближче соціальне оточення.

Використані джерела

1. Белинская Е. П. Я-Концепция и ценностные ориентации старших подростков в условиях быстрых социальных изменений / Е. П. Белинская // Вестник Московского университета. – Сер. 14, Психология. – 1997. – № 4. – С. 25-31
2. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Институт практической психологии, 1996. – 551 с.
3. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социологическое исследование. – 2002. – №1. – С. 96-105.
4. Дивисенко К. С. Динамика ценностей школьников (По материалам автобиографий и сочинений) / К. С. Дивисенко // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 118-122.
5. Ермолыч С. Я. Методологические предпосылки формирования ценностных ориентаций у подростков / С. Я. Ермолыч // Воспитание дошкольников. – 2007. – № 9. – С. 23-27.
6. Киприянова Е. Жизненные планы, мотивы, потребности: результаты одного исследования ценностных ориентаций старшеклассников // Экспресс-опыт. – 1999. – №1 (январь-июнь). – С. 34-36.
7. Киприянова Е. В. Исследование ценностных ориентаций старшеклассников и управление социализацией личности / Е. В. Киприянова // Обществознание в школе. – 1999. – №2. – С. 50-52.
8. Москаленко А. В. К истории исследования проблемы развития ценностно-смысловой сферы личности / А. В. Москаленко // ВЕСТНИК НТУУ "КПИ". Философия. Психология. Педагогика. – 2010. – №1. – С. 125.
9. Москаленко А. В. Современные концепции ценностно-смысловой сферы личности / А. В. Москаленко // Вестник НТУУ "КПИ". – Философия. Психология. Педагогика. – 2010. – № 2. – С. 113 – 117.
10. Низовских Н. А. Психосемантическое исследование ценностно-мотивационных ориентаций личности / Н. А. Низовских // Психологический журнал. – 2005. – № 3. – С. 25-37
11. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості / А. Павліченко // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С.98-121.
12. Прихожан А. М. Психология сиротства / А. М. Прихожан. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с.

Poznyak T., Bel'ska I.

FEATURES OF VALUE-SEMANTIC SPHERE OF ADOLESCENTS-STUDENTS OF ORPHANAGE CENTERS

Values are the key components of consciousness, which significantly affect perception of the environment, social attitudes, and self-perception of adolescents themselves. Developed value orientations are a sign of the maturity of the individual, an indicator of its sociality. Stable and consistent structure of value orientations leads to the development of such personality traits as integrity, reliability and loyalty to certain principles and ideals, active life position. Contradiction engenders inconsistent behavior. Poor value orientations are a sign of infantilism that gets especially noticeable in adolescence. During this period there is a rapid restructuring of self-identity, its values and interests. Adolescents learn the new system of relations, thus changing their semantic field. There is a desire to more deeply understand themselves, understand own feelings, moods, thoughts, and relationships.

A set of values that young people learn in the process of socialization, is "broadcasted" to them by society. The path and prospects of development of our country depends on the values they will form today and their readiness to a new type of social relations. Underdeveloped positive value orientations can be a hindrance to their integration into adulthood. First of all, it concerns teenagers-students of orphanage centers who lack parental involvement, which, in turn, affects formation of their value-semantic sphere. Moreover, that nowadays there is an acute crisis in the formation of value orientations of adolescents. First of all this is expressed in the deficit of even most basic values—the meaning of life, spirituality, tolerance, patriotism, etc.

Key words: *adolescents, orphans, values, factors, family, needs of adolescents, orphanages.*

Стаття надійшла до редакції 26.10.2014